

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 7 Sayı: 31 Volume: 7 Issue: 31

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NIN MUĞLA'DA TEŞKİLATLANMASI VE 1930 BELEDİYE SEÇİMLERİ DOLAYISIYLA OLUŞAN TARTIŞMALAR

THE ORGANIZATION OF LIBERAL REBUBLICAN PARTY IN MUĞLA AND ARGUMENTS DUE TO 1930 LOCAL ELECTIONS

Ömer KARAKAŞ*

Öz

Bu makalede, 12 Ağustos 1930 tarihinde kurulan, 20 Kasım 1930 tarihinde kapatılan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Muğla'daki faaliyetleri ve bu sırada oluşan tartışmalar ele alınmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde, fırkanın Muğla-merkez ve bağlı ilçelerinde ne zaman kurulduğu, kurucularının kimler olduğu, meslek ve statülerinin ne olduğu ve kuruluş aşamasında yaşanan sıkıntılar ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise Muğla halkının CHF'dan hangi konularda şikâyetçi olduğu ve buna karşı neden ve nasıl Serbest Fırka'ya ilgi gösterdiği ayrıntılarıyla ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölümde, 1930 belediye seçimleri ele alınmış seçim öncesi ve seçim sonrasında yaşanan olaylar arşiv belgeleri de kullanılarak ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

Son bölümde ise Muğla-merkez ve ilçelerinde CHF'nun belediye seçimleri sonrası kendini yeniden toparlamak ve yeniden teşkilatlanmak için ne gibi çalışmalar içine girdiği raporlarla ortaya konulmuştur.

Ahahtar Kelimeler: Serbest Cumhuriyet Fırkası, Muğla, Teşkilatlanma, Belediye Seçimleri.

Abstract

In this article the activities of the Free Republican Party in Muğla which was founded on 12th August 1930 and closed on 20th November 1930 and the condition of the Republican People's Party has been argued out.

In the first part of the study, when was the Party established in Central Muğla and nearby districts, who were the founders, the jobs and the statues of the founders and the difficulties that took part at start-up period has been taken in hand.

In the second part, about which topics did the people of Muğla had grievance from Republican People's Party and why and how did they show interest to Free Republican Party has been examined in detail.

In the third part, by taking in hand the 1930 Municipal Elections, the events that took place before elections, at the time of the elections and after the elections has been explained in detail by using archives documents.

In the final part, what kind of studies did Republican People's Party has made after the elections to get it together and to reorganize in Central Muğla and nearby districts has been expressed by submitting reports.

Keywords: Liberal Republican Party, Muğla, Organization, Municipal Election.

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üni. ,Fen Edebiyat Fak., Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması, Cumhuriyet dönemi siyasi tarihimizin ikinci demokrasi deneyimidir. SCF, 1930 yılı Ağustos ayında Fethi Okyar tarafından kurulmuş ve kısa bir süre sonra da belediye seçimlerine katılmıştır.

Muğla Vilayeti, Batı Anadolu illerinden birisidir. SCF'nin kurulduktan sonra hem teşkilat hem de taban olarak en güçlü olduğu iller arasında İzmir, Manisa, Balıkesir, Aydın gibi Batı Anadolu illeri de vardır. Muğla Vilayeti halkı, Cumhuriyetin ilk yıllarında, tütün, zeytin, pamuk gibi zirai ürünlerin yanı sıra madencilikle de geçimini sağlamaktadır. SCF'nin Ege bölgesi halkı tarafından hüsnü kabul görmesinin temelinde, 1929 ekonomik buhranı ve bölge halkının ihracat konularından da hareketle çektiği ekonomik sıkıntılar vardır. Esasen, Muğla Vilayeti de söz konusu dönemde aynı sıkıntıları yaşayan illerden birisidir.¹

SCF lideri Fethi (Okyar) Bey, hem partinin teşkilatını kurmak hem de parti programını halka tanıtmak amacıyla 1930 Eylül'ünde Ege Bölgesi'nde bir seyahate çıkmıştır. İzmir, Manisa, Aydın, Balıkesir illerinde mitingler düzenleyen Fethi Bey'in programında, Muğla ili yoktur. Fethi Bey'in İzmir gezisi, Cumhuriyet Halk Fırkası'na Ege'de halkın desteğini ve güvenini yitirmiş olduğunu, bir genel seçim sonucunda iktidarı yitirebileceğini göstermişti.² Balıkesir, Aydın, Manisa gibi Batı Anadolu illerinde halkın desteğini kaybeden CHF'nin Muğla'da da siyasi desteğini kaybettiğini söyleyebiliriz.

Diğer yandan her ne kadar Anadolu ve Hizmet gibi o dönemde Batı Anadolu Bölgesi'nde yayınlanan mahalli gazetelere yansımaya da, SCF Muğla ilinde diğer Batı Anadolu illerinde olduğu gibi önemli bir katılım sağlamış olmalıdır. Çünkü SCF'nin il merkezleri dışında kaza ve nahiyelerde en çok teşkilatlanabildiği bölge Ege bölgesidir. Muğla Vilayeti 5 teşkilat ile tüm Anadolu'da teşkilatlanma açısından ilk sıralarda yer almaktadır.³

Muğla Vilayeti 1877- 1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan itibaren, Balkan Savaşları, I.Dünya Savaşı, Milli Mücadele dönemi ve Lozan Anlaşması sonrasında az da olsa göç almış, göç hareketleri yaşamış bir ildir. 1930 yılına gelindiğinde Muğla'da az sayıda gayrimüslim

azınlık kalmıştır.⁴ Az da olsa, kalan gayrimüslim azınlığın, 1930 belediye seçimlerinde SCF lehine oy kullandığını söyleyebiliriz.⁵

1925 yılında CHF il teşkilatları toplam, 14 muntıkaya ayrılmış, her muntikanın başına da bir müfettiş getirilmişti. Bahsi geçen müfettişler, 1930 belediye seçimlerinden sonra özellikle Batı Anadolu ve Trakya vilayetlerini teftiş etmişlerdir. 1931 yılında da CHF Teftiş Raporu yayınlamıştır.⁶ 1930 belediye seçimlerinin tamamlanmasından sonra CHF milletvekilleri kendi muntıklarındaki problemleri ve halkın SCF'ye olan temayülünü anlamak açısından bazı teftişler yapmışlar ve raporlar hazırlamış, CHF merkezine göndermişlerdir. Örneğin, belediye seçimleri sonrası Balıkesir'i, Balıkesir milletvekili Hacim Muhittin Çarıklı teftiş ederken, Muğla'yı da Muğla milletvekili Nuri Bey (Tuna) teftiş etmiştir.⁷ Nuri Bey'in belediye seçimleri sonrası Muğla Vilayeti'nde gerçekleştirdiği ve CHF Genel Merkezi'ne gönderdiği Muğla ile ilgili rapor, bu çalışmamıza önemli bir kaynak teşkil etmiştir.

1.Muğla Vilayeti'nde SCF'nin Teşkilatlanması

Giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi SCF lideri Fethi Okyar, 3 Eylül 1930 tarihinden itibaren İzmir, Aydın, Manisa ve Balıkesir gibi Batı Anadolu illerini kapsayan bir geziye çıkmış ve bu gezi sırasında hem siyasi mitingler düzenleyip, parti programını halka anlatmış, hem de teşkilat çalışmalarını başlatmıştır.⁸ Ege Bölgesi illerinden birisi olan Manisa'da⁹ teşkilat çalışmaları 8 Eylül tarihinden itibaren başlarken Aydın'da, 6 Eylül'de¹⁰, Balıkesir'de¹¹ 11 Eylül tarihlerinde başlamıştır. 22 Ekim'de Muğla'da başlayan teşkilatlanma çalışmalarının diğer Batı Anadolu illerine

⁴ Mehmet Temel, "Balkanlardan Muğla'ya Göç ve Sosyo- Ekonomik Değişim", Karadeniz Araştırmaları, sayı: 12, (2007), s. 49.

⁵ Rifat Bali, Cumhuriyet Döneminin Azınlıklar Politikası, İstanbul 2005, s.4. Ayrıca bkz. Koçak, a.g.e.s.311. "1930 belediye seçimlerinde, gayri müslim adaylara yalnızca SCF'nin listesinde yer verilmişti".

⁶ Hakkı Uyar, Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, İstanbul 2012, s. 230,231.

⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Cumhuriyet Halk Fırkası Katalogu, 490.01.724.497. s.1-20.

⁸ Mete Tunçay, "Siyasi Tarih", Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye (1908-1980), İstanbul 1989, s.10.

⁹ Ömer Karakaş, "Dönemin Yerel Basınına Göre, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Manisa Vilayeti'nde Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri, History Studies, Volume 2/3, 2010, s.205.

¹⁰ Günver Güneş, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerine Oluşan Tartışmalar", Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi, XXV, 2007, s.124.

¹¹ Ömer Karakaş, "Balıkesir'de Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Teşkilatlanması ve Belediye Seçimleri (1930)", Turkish Studies, Volume 8/5, Spring 2013, s.364.

¹ İlhan Tekeli, Tarih İçinde Muğla, Muğla (ty), s.128-129.

² Necdet Ekinci, "Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçiş Sürecinde İkinci Durak: Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Dönem Basını", Türkler, c. 16, Ankara 2002, s.566.

³ Cemil Koçak, Belgelerle İktidar ve SCF, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 589.

göre daha geç bir tarihte, Ekim ayında, belediye seçimlerinin hemen arifesinde başladığını söyleyebiliriz.

SCF Muğla teşkilatı, 22 Ekim 1930 tarihinde İzmir'den Muğla'ya gelen İzmir SCF Ocak Heyeti Umumi Kâtibi Dr. Ethem, Asaf ve Müştak Lütfi Beyler¹² tarafından kurulmuştur.¹³

Muğla'da SCF'nin teşkilatlanmasında Cumhuriyetin ilk yıllarında Muğla'da mutasarrıflık yapan Müştak Bey'in önemli katkıları olmuştur. Ayrıca, Dr. Cemil Bey ve Avukat Hamdi Bey de SCF'nin kuruluşunda çaba sarf etmiş kişilerdir. Teftişi gerçekleştiren Muğla milletvekili Nuri Bey, Dr. Cemil Bey ve Avukat Hamdi Bey için "Muğla'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın da enkazı vardır. Avukat Yakup ve Hamdi Beyler bunlardandır" demektedir.¹⁴

SCF'nin Muğla Vilayeti Ocak Heyeti İdaresi üyeleri şu kişilerden oluşmakta ve CHF teftiş raporlarında şu şekilde tanımlanmaktadır:¹⁵

"Zorbazade damadı Baha Bey,¹⁶ fırka teşkilatına memur olup, Muğla Ticaret Odası reisidir. Kanaati siyasiye meşkük ve malul olup 1908 inkılâbından sonra her yere ve her teşekküle girmiş ve fakat hiçbir yerde sebat edememiş, renksiz, karaktersiz, her yerde itiraf ettiği üzere, menfaati uğruna her türlü fazileti ihmal edecek, şahsiyetsiz bir şahsiyettir.

Vilayet İdare Heyeti Reisi: Gölcüklüzade Emin Zeki Bey, tüccardandır. Şimdiye kadar hiçbir teşekkülde ve hiçbir memleket işinde bulunmamış, vazife almamış, hiçbir şey beğenmeyen, hodbin, menfi ruhlu, hasta bir gençtir.

Kâtip: Giresunluzade Hilmi Efendi, tüccardır. Tahsili, iptidai, basit, hiçbir şey düşünemeyen, bir kaç dostunun çektiği yolda yürüyen, menfi ruhlu bir zattır.

¹² Cumhuriyet, 23 Teşrin-i Evvel 1930. Ayrıca bkz., Bayram Akça, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 99. Müştak Lütfi Bey, Muğla'da birincisi 1914 ve ikincisi 1920 senelerinde olmak üzere iki kez mutasarrıflık yapmıştır. O dönemde, vilayette birçok eserler bırakması nedeniyle Muğla halkı tarafından sevilen bir şahsiyettir. Müştak Bey, sadece Muğla'yı değil aynı zamanda Mersin'de de SCF teşkilatlanmasını yapan kişidir. Müştak Bey'in çalışmaları sonucunda 22 Eylül 1930'da SCF'nin Mersin teşkilatı kurulmuştur. Bkz. Akın, 30 Eylül 1930.

¹³ Akça, a.g.e.,s. 99.

¹⁴ BCA, CHFK, 490.01.724.497.16.

¹⁵ Koçak, a.g.e. ,s.574,575.

¹⁶ Muğla'da fırka teşkilatı ile görevli olan Baha Bey, İttihat ve Terakki döneminde reji nazırlığı yapmıştır. Aslen İstanbul- Üsküdarlı olup mütareke döneminde Muğla'ya gelmiş, Zorbazadelere damat olmuştur. Milli Mücadele sırasında İnkılâp gazetesi adında bir gazete çıkarmıştır. Tekeli, a.g.e.,s. 158.

Muhasip: Boduroğlu Ömer Ahmet Efendi, sarraftır. Son zamana kadar okuma yazma bilmez iken yeni yazıyı öğrenmiş, basit düşünceli bir gençtir.

Aza: Hacı Hamzaoğlu, Sadık Efendi, kitapçı ve kırtasiyecidir. İkinci sınıf ihtiyat zabitidir. Daha önce CHF Ocak Reisi iken, şahsi iğbirarlar üzerine istifaya etmiş, SCF'ye geçmiştir.

Aza: Kadir Ağaoğlu Tevfik Efendi, müteahhittir. İkinci sınıf ihtiyat zabitidir. Bir ayağının sakat olmasından dolayı kendisine, hürmeten vazife ve mevki verilmesine rağmen, alkolik bulunması, işrete fazla iptilası yüzünden, gittikçe şımarmış, bir şahsiyettir.

Aza: Hacı Halil Efendizade Halil İbrahim Efendi. Zürradır. Düşünemeyen ve düşünemeyecek derecede basit ruhlu olup, tütüncülükle iştigal eder.

Aza: Kara Hafızade Hakkı Efendi Mahdumu, Mahmut Efendi, otomobil acentası sahibi, benzin gaz tüccarıdır. Henüz askerliğini bile bitirememiştir. Çok basit ve şımarık bir gençtir."¹⁷

Belediye seçimlerinin tamamlanmasından sonra, isimleri belgede verilmeyen Muğla mebusu ve Manisa mebuslarının 26.01.1931 tarihinde CHF kâtipliğine yazdıklarına rapora göre, SCF Vilayet Heyeti Reisi: Tüccardan Safi Bey, Kaza Heyeti İdare Reisi: Tüccar Zeki Bey, Vilayet Heyeti Üyeleri: Eczacı Sabri, Hacı Halil Efendi Zade Fehmi Beydir. (Ziraat Bankası Meclisi İdare Reisi Cevdet Nasuhi Bey'in biraderi) olarak görülmektedir.¹⁸

Milas Kazası Ocak Heyeti İdaresi

Muğla mebusu Nuri Bey, raporunda 1930 yılı Eylül ayı içerisinde kendi seçim bölgesi olan Muğla ile alakalı olarak SCF'nin vilayette ilk olarak Milas'ta teşkilatlandığını belirtmekte ve buna gerekçe olarak da İzmir'e iktisaden sıkı bir bağlantısı olmasını gerekçe göstermektedir. 1930'lu yıllarda Milas'ta oturan Meşrutiyet Dönemi emekli adliye nazırlarından Halil Bey'in SCF aleyhine yaptığı propaganda faaliyetlerinin, mutemet Avukat Fehmi Bey'in çalışmalarının, emekli valilerden belediye reisi Şevket Bey'in çalışmalarının SCF'nin Milas'ta teşkilatlanmasının önüne geçemediğinden bahsetmektedir.¹⁹ Milas, SCF teşkilatı aşağıdaki şahıslardan oluşmaktadır:

Reis: Rauf Bey, dava vekili.

Veznedar: Hamdi Efendi, ticaretle uğraşmaktadır.

¹⁷ Ayrıca, teşkilat kurucuları için bakılabilir , Tekeli, a.g.e.,s.157.

¹⁸ BCA, CHFK, 490.01.724.497.17.

¹⁹ BCA, CHFK, 490.01.724.497. s. 3/4.

Kâtip: Aktarzade Nazmi Bey, ihtiyat zabıtlığı yapmıştır.

Aza: Mustafa Fehmi Efendi, ihtiyat zabiti olarak çalışmıştır. Maden Ocağı'nda kâtiptir.

Aza: Mehmet Emin Efendi.

Aza: Ethem Safi Efendi, murabahacı olup, faizcilik yapmakla maruftur.²⁰

Bir başka belgede, SCF Milas teşkilatı kurucuları arasında, Arnavut Dr. Sezai Bey'in, İhtiyat Zabiti Salih Bey'in, Avukat Asım Bey'in, Şerif Alizade Mustafa Bey'in de isimleri geçmektedir. Ayrıca, Ethem Safi Bey'in, İstanbul valisi Muhittin Bey'in kayınpederi olduğundan, SCF'nin Milas'ta teşkilatlanmasında dönemin İstanbul milletvekili Haydar Bey'in etkili olduğundan bahsedilmektedir. Belgeye göre, Haydar Bey, daha önceki yıllarda Milas'ta kaymakamlık görevinde bulunmuş ve orada edindiği dostları vasıtasıyla Milas'ta SCF'nin teşkilinde önemli katkıları olmuştur.²¹

Milas'ta SCF'nin teşekkül edeceği günlerde, Muğla belediye reisi Bahri Bey'in Milas'a geldiği, Milas halkının ve Milas CHF erkânının SCF'ye geçmemesi için çalışmalar yaptığı Son Posta gazetesinde haber olarak yer almıştır.²²

Fethiye Kazası Ocak Heyeti İdaresi²³

Reis: Osman Nuri Bey, Fethiye'de ticaretle meşgul olur.

Aza: Karadenizli Kemal Efendi, ticaretle meşgul olur.

Aza: Kaşlızade Recep Efendi, manifaturacı olup, ticaretle meşguldür.

Aza: Hamit Kaptan.

Aza: İnce Mehmet Efendi, ziraatla meşguldür.

Aza: Erkek Mehmet Efendi, ticaretle meşguldür.

Aza: Ahmet Hulusi Efendi, avukat olup, eski Kula kadısıdır.²⁴

Başka bir belgede şu şahısların isimleri de aza olarak geçmektedir. Tüccardan Hacı Arif Efendi. Sabık Tapu memuru Şükrü Efendi, Kayalı Kadir Çavuş ve Mehmet Ağa.²⁵

Belgelere yansıdığı kadarı ile diğer ilçelerin SCF kurucuları aşağıdaki gibidir.

Marmaris: Muallim Kemal Bey.

Köyceğiz: Tüccar Salahi Bey, Ali Nazmi Bey.

Bodrum: Muallim Ali Suphi Bey.

Datça: Hidayet Bey.²⁶

SCF, Muğla Vilayeti'nde teşkilatlanma çalışmalarını tamamladıktan sonra Muğla'da parti merkezi olan Balcıoğlu Hanı'nın ikinci katında çalışmalarına başlamıştır.²⁷

Ayrıca SCF yanlısı olan Hizmet gazetesinde, "Milas'ta gerek kazamızda gerekse köylerimizde çok kuvvetli ve esaslı bir temayül vardır" şeklinde bir haber yer almış; Milas'ta sadece Türk Ocağı teşkilatının CHF'ye bağlı olarak kaldığı diğer bütün teşekküllerin SCF'ye geçmek için fırsat kolladığından bahsedilmiştir.²⁸

Teşkilatlanma çalışmaları ile ilgili kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse şunları söyleyebiliriz: Öncelikle, o dönemde Batı Anadolu bölgesinde yayın yapan, Yeni Asır, Anadolu, Hizmet gibi mahalli gazetelerde Muğla'da SCF ve belediye seçimleri ile ilgili pek az haber yer almıştır.

Cemil Koçak'ın eserinde kullandığı CHF istihbarat raporlarına göre, SCF İdare Heyeti üyelerinin hiç birisi, ahlaklı, siyasi işlerle uğraşacak seciyede bir şahsiyet olarak görülmemektedir. Bu siyasilere gerçekten raporlarda belirtildiği gibi şahıslar mı oldukları, yoksa CHF raporlarını hazırlayanların SCF'ye geçenleri garazkarane bir tutumla mı bu şekilde tanımladıklarını bilemiyoruz. Bu tespitlerinden en azından bazılarının doğruluk payı olduğunu düşünsek bile, SCF idarecileri ile ilgili tanımlamaların oldukça abartılı olduğu söyleyebiliriz.

SCF Muğla Vilayeti kurucuları arasında diğer meslek gruplarından insanlar olsa da ticaret ile meşgul olan esnafın oranı daha yüksektir. Bu da Muğla esnafının CHF'nin ekonomik programından memnun olmadığını; vergilerden muzdarip ve şikâyetçi olduğunu göstermektedir. Aslında bu durum birer ziraat, ticaret ve liman kentleri olan diğer Batı Anadolu illerinde de farklı değildir. Mesela, Muğla'ya yakın illerden birisi olan Isparta'da da SCF, ticaretle uğraşan insanlar tarafından

²⁰ Koçak, a.g.e.s,575.

²¹ BCA, CHFK, 490.01.724.497.17.

²² Son Posta, 11 Eylül 1930.

²³ BCA, CHFK, 490.01.724.497.17

²⁴ Koçak, a.g.e.s. 576.

²⁵ BCA, CHFK, 490.01.724.497.17.

²⁶ BCA, CHFK, 490.01.724.497.17.

²⁷ Akça, a.g.e.,s. 99.

²⁸ Hizmet, 22.09.1930.

kurulmuştur.²⁹ Yine aynı tespiti, Manisa, Aydın, Denizli ve Balıkesir vilayetleri için de söyleyebiliriz.

Muğla Vilayeti merkez kaza teşkilatını kuran Avukat Yakup ve Hamdi Beyler için "*Hürriyet ve İtilaf partilidir*" ifadelerinin kullanılması, Cumhuriyet ile II. Meşrutiyet arasındaki çekişmelerin 1930 yılında hala devam etmekte olduğunu göstermekte, geçmiş dönemde Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi olmak, her bakımdan olumsuz bir değerlendirme anlamına geldiği anlaşılmaktadır.³⁰

Bu bağlamda, Muğla Vilayeti'nde daha önceki dönemde bir İttihat ve İtilaf çekişmesi yaşandığı aşikârdır. İttihat ve Terakki Muğla'da güçlü bir teşkilata sahiptir. Ancak tüm Anadolu kentlerinde olduğu gibi Muğla'da da İttihat ve Terakki'ye tepki duyanlar Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde yer almışlardır.³¹

2. Muğla Vilayeti Halkının CHF'den Şikâyetleri ve SCF'ye Yakınlaşmasının Sebepleri

Ülke genelinde, SCF'nin propaganda faaliyetlerinin esasını, vergilerin milletin ödeyebileceği seviyede olması, devlet dairelerinde çalışan memurların suiistimallerinin önlenmesi ve daha işler bir hale getirilmesi, çiftçinin Ziraat Bankası'ndan daha kolay kredi almasının sağlanması, inhisarların kaldırılması gibi konular oluşturulmaktadır.³²

Ayrıca, SCF'nin 12 Ağustos'ta açıklanan programında, "*tefeci sermayesi ile mücadele, ihracat ürünlerinin desteklemesi çağrısı yer almıştır. Tüccarlar, programdan kendilerine düşen payı devlet tekellerinin faaliyet alanının daraltılacağı mesajı ile almışlar; vergilerin ödeme gücüne göre alınacağını söylenmesi ise küçük esnaf, tüccar ve ticarileşmiş köylüyü yeni partide buluşturmuştur*".³³

Muğla Vilayeti'nde de belediye seçimleri öncesi halkın şikâyetlerini, CHF Muğla milletvekili Nuri Bey'in belediye seçimlerinden sonra yaptığı teftiş raporundan anlayabiliyoruz. Bu raporda SCF'nin propaganda konularının ülke genelinde ve diğer Batı Anadolu illerinde olduğu gibi³⁴ tarım ürünlerinin para etmemesi,

verginin ağırlığı, memurların halktan rüşvet alması gibi konular olduğunu öğreniyoruz.

Muğla Vilayeti halkının şikâyet konularını şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Tarımsal Ürünlerle İlgili Şikâyetler: Muğla halkı, özellikle Milas ilçesinde daha XIX. yüzyıldan itibaren susam, darı, mısır, hububat ve zeytin gibi tarım ürünlerini üretmekte ve bunları Güllük iskelesi vasıtasıyla Avrupa'ya ihraç etmektedir. Yüzyılın başında Güllük limanından İzmir ve İstanbul'a yılda 2000 ton zeytinyağı sevk edilmektedir.³⁵

Zeytincilik, Birinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle Milas ilçesi ve köylerinde önemli bir gelir kaynağı olmasına mukabil aynı yıllarda zeytinyağı üreten zeytin değirmenlerinin bazı problemleri olduğu ve sağlıklı zeytinyağı üretilmediğinden yakınılmaktadır.³⁶ Zeytin değirmenlerinde gerekli teknolojik donanımın olmaması ve yetersizliği sebebiyle kaliteli zeytinyağı muhtemelen üretilmemektedir.

Zeytin gibi tütün de Muğla ve ilçeleri için özellikle Milas, Fethiye, Bodrum köyleri halkı için önemli gelir kaynaklarından. Örneğin, 1929 senesinde sadece Milas Kazasında 800.000 tütün mahsulü elde edilmiştir.³⁷ SCF kurulduğu 1930 yılında Milas'ta kilosu 195 kuruştan 1,5 milyon okka tütün satılmıştır.³⁸ Aynı yılın Ekim ayında Geri Kumpanyası'nın 180, Gilen Kumpanyası'nın 200 okka tütün aldığını, tütün fiyatlarının 80 kuruşa kadar düştüğünü halkın bu durumdan şikâyetçi olduğunu ulusal basında yer alan haberlerden öğrenebiliyoruz.³⁹

Vilayette, 1929 yılında Geri Kumpanyası⁴⁰ kendisi adına tütün alımı yapan Burmalızade Ahmet Bey tarafından okkası 132,5 kuruş ile 142,5 kuruştan tütün alınmıştır. Muğla'da yayınlanan bir gazetenin haberinde bu yıl Datça tütünlerinin bile satıldığından bahisle "*Datça tütünlerinin satışta geri kalmasında en mühim amil, yolsuzluk, münakale ve muhabere vasıtalarının yokluğudur. Filhakika Datça mühim bir kazamız olduğu halde resmi bir postaya bile malik değildir. Ve sahillerine bir vapur bile uğramaz. Bu postasız, vapursuz kazanın mallarını kim alsın. Hâlbuki Datça'nın tütünleri çok güzel ve nefistir. Ne çare ki*

²⁹ İhsan Sabri Balkaya, "İsparta'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kurulma Çalışmaları", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı: 30, Erzurum 2006, s.217.

³⁰ Koçak, a.g.e, s. 602.

³¹ Tekeli, a.g.e., s.157.

³² Koçak, a.g.e., s. 262.

³³ Cem Emrence, "Dünya Krizi ve Türkiye'de Toplumsal Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası, (1930)", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm, c.7, s.214.

³⁴ Bu konuda birçok eserde bilgi bulunmaktadır. Bkz. Hikmet Çolak, 1930 Belediye Seçimleri, Ankara Üni. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s.85-100.

³⁵ Bilgi Taşkıran, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Milas (1923-1960), Muğla Üni, Sos. Bil. Enst., Basılmamış Yüksek lisans tezi, Muğla 2003, s.117,118.

³⁶ Mehmet Temel, "I.Dünya Savaşı Yıllarında Muğla'daki Ekonomik Kalkınma Faaliyetleri", Muğla Üni, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Güz 2008, sayı: 21, s. 167.

³⁷ Halk, 22 Ekim 1929.

³⁸ İnkılâp, 7 Eylül 1930.

³⁹ Cumhuriyet, 16 Ekim 1931.

⁴⁰ 1929-1930 yıllarında Muğla ilinde tütün alımı yapan bir firmadır.

vesaitsizlik bu kazamızın mallarının yok pahasına gitmesine sebep oluyor."⁴¹ Haberden anlaşıldığı kadarı ile Datça'ya tütün firmaları temsilcileri vasitasızlıktan ve ulaşım imkânlarının yoksunluğundan dolayı uğramak istememektedirler. Bundan da geçimini tütüncülükle sağlayan çiftçi mağdur olmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nın zor şartlarında, erkek nüfusun bir kısmı silâh altına alınmış olmasına hatta "*Menteşe Sancağı'nda görevlendirilen amele taburlarının çekirge mücadelesi için doğu illerine gönderilmesine rağmen, tarım kesiminde kısmi canlılık devam etmiştir.*"⁴²

Ancak Birinci Dünya Savaşı bitmiş, Milli Mücadele tamamlanmış, halkın hükümetten beklentileri yükselmisti.1930'lu yıllarda vilayette yıllık 2 milyon okka tütün 6 milyon okka zeytin üretilmiştir. Her iki mahsule de birkaç seneden beri hastalık arız olmuştur. Halk, bu konuda hükümetten yardım beklemiş, ilgilenilmediğini görünce durumdan şikâyetçi olmuştur. "*Zeytinlere arız olan hastalığın tedavisi şöyle dursun mahiyeti bile tam olarak tespit edilememiştir. Tütünlere arız olan hatsallık ise Akhisar ve Manisa tütünlülerini birkaç seneden beri yakıp kavuran Akdamar hastalığıdır.*"⁴³

b) Vergiler

Yol Vergisi ve Bazı Şikâyetler: Bu dönemde vilayette, sadece Muğla ile Milas arasında bir yol vardır ve kullanılması çok müşkülâtlı ve hatta tehlikelidir. Yollar, özellikle kış mevsiminde yağın yağmurlardan sonra çamur içindedir. "*SCF'liler bu durumu görerek Muğla halkına demişler ki, yüz binlerce lira tarik bedeli (yol vergisi) veriyorsunuz, bütün vilayet genelinde bir tek yolunuz yok. Kazanızdan-Datça kazası ki- 30 saat mesafede posta telgraf yok, vilayet Datça'ya olan tebligatı diğer kazalar vasıtasıyla yapıyor. Datça halkı iane ile bir sürücü tutmuşlar, postalarını Marmaris'e kendileri gönderiyorlar. Hâlbuki Ankara-İstanbul arasında günde 3 tren varken sizin paranızla oraya (aynı güzergâha) bir de asfalt yol yapılacak.*"⁴⁴

1929 yılında ziraat mahsulünü ancak deniz yoluyla gönderebilecek olan "*Bodrum ve Köyceğiz kazalarının sahile giden yolu yoktur.*"⁴⁵ "1933 yılına gelinceye kadar sadece Aydın, Çine, Yatağan, Muğla, Gökova yolu ile Muğla,

Yatağan, Milas, Küllük yolları şose haline gelebilmiştir."⁴⁶ Muğla- Marmaris- Datça karayolu ulaşımı 1937 yılına kadar, at ve kervanlar vasıtası ile sağlanırken, 1937 yılında Muğla, Marmaris Datça arasında ilk defa karayolu ulaşımı sağlanmıştır.⁴⁷

Ulaşımı sağlayacak olan yolların yeterli olmaması Muğla halkını sadece zirai mahsullerini tüccara ulaştırma konusunda değil başka konularda da mağdur ediyordu. Örneğin, Köyceğiz, Eskere, Sandıraz ormanlarından yine Muğla merkezin Yemişan ve civarındaki ve vilayetin diğer kısmında bulunan ormanlarda kesim yapılabilir ve kereste haline getirilebilirdi. "*Ne çare ki yolsuzluk, mevkilerin sapalığı bu ormanlardan istifadeyi men ediyordu.*"⁴⁸ Yine, "*dağlık arazi olması sebebiyle kuvvetli tırnaklara malik palamuta sahip olan vilayetten*"⁴⁹ yolların yetersizliği sebebiyle arzu edilen miktarda palamut ihraç edilememektedir.

"Tarik Bedeli Nakdisi" olarak bilinen, yol vergisi, esasen Tanzimat döneminde başlamış, 1921 tarihinde TBMM kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Para esasına dayanan kanunla 18-60 yaş arasındaki erkekler vergiye yükümlü kılınmıştır. Aşar vergisinin kaldırılmasından sonra kırsal kesimden alınan en önemli vergi haline gelmiştir. Kanunla, vergisini bedenen çalışarak ödeyeceklerin yılda 10 gün yol yapımında çalışması nakdi olarak ödeyeceklerin ise 8 lira ödemesi öngörülmüştür. Ayrıca vilayetler, genel meclislerce yapılması kararlaştırılan yeni yollar için bedeni yükümlülüğü iki gün, yol parasını da 3 lira daha artırma yetkisine sahiptir. Yani toplamda, 11 lira olacaktır.⁵⁰

Muğla vilayetinde ise Yol Vergisi bedeli 13 liradır. Halk, bu durumdan şikâyetçi olup, teftişi gerçekleştiren milletvekili Nuri Bey, bu konuda şöyle diyor: "*halk ile temasımızda zürradan biri dedi ki burada mısırın kilesi 50 Kuruş, 13 liradan ibaret olan tarik bedelini verebilmek için 25 kilo mısır satmam lazım. Ben o kadar mısırı kaldıramam, nereden vereyim?*"⁵¹

Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği 1915 yılında Aydın Muğla hattına, Ahi köy Milas yoluna ekonomik sıkıntılara rağmen bazı tamirat çalışmaları

⁴¹ Halk, 23 Ekim 1929.

⁴² Mehmet Temel, "I.Dünya Savaşı Yıllarında Muğla'daki Ekonomik Kalkınma Faaliyetleri", Muğla Üni, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Güz 2008, sayı: 21, s. 167.

⁴³ BCA, CHFK, 490.01.724.497. s. 23.

⁴⁴ BCA, CHFK, 490.01.724.497. s.18. SCF'nin kurulduğu ve belediye seçimleri sırasında Datça'da telgraf hattı olmayıp, Datça'da telgraf hattı 27 Ağustos 1931 tarihinde başlamış 28 Ağustos 1931 tarihinde halkın da katıldığı bir törenle açılmıştır. Bkz. Bayram Akça, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Datça'nın Sosyo- Ekonomik Yapısı, Muğla Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Güz 2010, sayı:25, s.152.

⁴⁵ Halk, 21 Ekim, 1929.

⁴⁶ Tekeli, a.g.e.,s .121.

⁴⁷ Bayram Akça, " Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Datça'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı", Muğla Üni. Sos. Bilimler Enstitüsü Dergisi, Güz 2010, sayı:25, s.149.

⁴⁸ Halk, 7 Kasım 1929.

⁴⁹ Halk, 5 Aralık 1929.

⁵⁰ Nuray Özdemir, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Yol Vergisi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 32, Sayı:53, Yıl: 2013, s. 213-247.

⁵¹ BCA, CHFK, 490.01.724.497. s. 18.

yapılmışsa da bunlar ihtiyaca cevap vermekten uzak kalmıştır.⁵²

Müsakkafat (Emlak) Vergisi: Muğla halkının belediye seçimleri öncesi şikâyetçi olduğu konulardan birisi de müsakkafat vergisidir. 1860'lardan II. Meşrutiyet'e kadar arazi ve binalar tek bir emlak vergisi içinde değerlendirilmekteydi. Arazi tahririnin güç olması sebebiyle 1910'dan itibaren Müsakkafat Vergisi Kanunu kabul edilmiştir. 1931 yılında Müsakkafat Vergisi'ndeki aksaklıkların giderilmesi için Bina ve Arazi Vergileri Kanunu kabul edilmiştir.⁵³

Muğla'da belediye seçimlerinden önce hükümetin vergiler konusunda indirimlere gideceği öğrenilmiş, bu durum halk tarafından olumlu olarak karşılanmıştır. Fakat aynı tarihlerde, "Milas Kazası'nda müsakkafat tahririne başlanılmış, Tahrir Komisyonu'nun arazi ve konutların takdir- kıymet konusunda gösterdiği şiddet, halk arasında hoş karşılanmamıştır". O tarihte, "Tahrir Komisyonu üyelerinin yarısı hükümete mensup, diğer yarısı da halk tarafından seçiliyorsa da, Reis (Tahrir Komisyonu Başkanı) hükümet tarafından seçildiği için reisin bulunduğu taraf seçilerek kıymetler tayin edilmektedir. Milas'ta en son tahrir 1911 yılında yapılmış, en iyimser tahminlere göre o zamanki tahrir ile 1930 daki tahrir arasındaki fark 1/6 kat. Yani 6 lira müsakkafat vergisi vermekte olan bir mükellef tahrirden sonra 36 lira verecektir."⁵⁴ Muğla halkı müsakkafat vergi oranlarını yüksek bulmakta ve bu konuda şikâyetçidir.

Menemen Olayı'ndan sonra Gazi Mustafa Kemal Atatürk, İzmir'e bir gezi tertip etmiştir. Kendisine bu gezide eşlik eden, maliye müfettişlerinden Mahmut Nedim Bey ve İktisat Müşaviri Şefik Safi Bey, İzmir ve Batı Anadolu Bölgesi'nde Müsakkafat Vergisi uygulamaları konusunda İzmir Ticaret Odası yetkililerinden bilgi almışlardır.⁵⁵

Diğer Anadolu vilayetlerinde de bu konuda şikâyetler söz konusu olsa gerek ki, 1931 yılında Müsakkafat Vergisi'ndeki aksaklıkların giderilmesi için bazı çalışmalar yapılmış, bu çalışmaları sonucunda Bina ve Arazi Vergileri Kanunu kabul edilmiştir.⁵⁶

c) Balıkçılıkla İlgili Problemler: Muğla ili ve özellikle sahil halkı için balıkçılık Cumhuriyetin başlarında önemli bir geçim kaynağıdır. Örneğin, 1930

yılı sonunda Köyceğiz'de yıllık balık üretimi 100.000 kilo, balık yumurtası üretimi ise 3000 kilodur. Üretilen balıklar daha çok Yunanistan'a ihraç edilmektedir.⁵⁷

Yerel bir gazeteye balıkçılıkla ilgili bir şikâyet konusu şu şekilde yansımıştır: *Malumdur ki dalyanlarda mebzul balık elde edebilmek için esaslı ve mükemmel tesisat ve teşkilata ihtiyaç vardır. Bu tesisatı vücuda getirmek için de mühim paraya ihtiyaç vardır. Hâlbuki halen geçerli usule göre Köyceğiz Dalyanı'nın icar ve iltizam müddeti ancak 4 senedir. Gölün balığını iltizam edenler ise ancak servetlerinden mahdud bir kısmını buraya hasrediyorlar ve müddetin azlığından esaslı şeyler yapamıyorlar.*⁵⁸

Milletvekili Nuri Bey'in (Tuna) teftiş raporunda, halkın balıkçılıkla ilgili şikâyetleri şu şekilde tespit edilmiştir: *"Yakalanan balıklar Yunan ve İtalyan adalarına ihraç olunmaktadır. Balıkçılık sahil halkının başlıca geçim kaynağıdır. Balıklardan iki türlü vergi alınmaktadır. Birisi %12 resimdir. (vergidir). Bu vergi, ya iltizama kalır, verilir yahut tahsildar tarafından toplanır. Diğeri, %2 Muamele Vergisi'dir. Bu vergi, Gümrük Dairesi'nce tahsil olunur. Balıkçılar akşam denize çıkar, sabahleyin erken döner, adalardan gelen motorlar balığı alıp vaktiyle dönmek isterler. Hâlbuki Gümrük Dairesi geç açılır, memur vaktinde gelmez, geldikten sonra da beyanname doldurulacak, muamelesi görülecek. Halkın talebi şudur: Balıkçılık (resmi) normal vergi ile %12'ye muamele vergisi de dâhil edilsin beraberce ödensin"*⁵⁹

Muğla halkının balıkçılıkla ilgili şikâyeti yukarıda bahsettiğimiz vergi ödeme konusundaki bürokratik engellerin kaldırılmasıdır.

d) Zımpara Madeni: Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda Muğla'da krom, demir, bakır, manganez, zımpara, kükürt madenleri çıkarılmakta ve ihraç edilmekteydi.⁶⁰ 1940'lı yıllarda, Türkiye'de çıkarılan zımpara madeninin %80'inden fazlası Muğla ilinden çıkarılmıştır. Krom, manganez ve kireç ocakları da yine bu bölgede çıkarılan ve işlenen önemli madenler arasındadır.⁶¹

Milas civarında çıkarılan zımpara madeni üretimi Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel, yıllık 70.000 tona ulaşmıştı. Ancak 1931 yılına gelindiğinde, farklı nedenlerle 9.000 tona kadar düşmüştür.⁶²

⁵⁷ Mürsel Özata, Köyceğiz, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yapısı, (1923-1960), Muğla Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2004, s.184.

⁵⁸ Halk, 7 Kasım 1929.

⁵⁹ BCA, CHFK, 490.01.724.497. s. 18.

⁶⁰ Temel, a.g.m., s. 165.

⁶¹ Nasır Niray, "Tarihsel Süreç İçinde Kentleşme Olgusu: Muğla Örneği", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Güz 2002, sayı: 9, s. 20.

⁶² BCA, CHFK, 490.01.724.497. s.18.

⁵² Temel, a.g.m., s.167.

⁵³ Onur Eroğlu, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kamu Maliyesi", Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 12, Özel sayı: 2010, (Basım Yılı 2012), s. 76.

⁵⁴ BCA, CHFK, 490.01.724.497. s. 19.

⁵⁵ Anadolu, 29 Ocak 1931.

⁵⁶ Eroğlu, a.g.e., s. 76.

CHF Muğla milletvekili Nuri Bey'in raporuna göre, bu konudaki şikâyet şu şekilde dile getirilmiştir: "Zımpara madeni konusunda dünyadaki rakibimiz Yunanistan'dır. Yunanistan zımpara madeninden hiç resim (vergi) almıyor. Biz ise ton başına 370 kuruş vergi alıyoruz. Bir de Yunanlılar bahri teşkilatları sayesinde zımpara madenlerini nakledeceği muhtelif limanlara 7 ila 10 Şilin'e nakledebildikleri halde, biz ise ecnebi gemileri ile nakle mecbur olduğumuzdan limanına göre, ton başına 16 ila 20 Şilin nakliye ücreti veriyoruz. Bunun içindir ki bizim ihracatımız her sene tedenni ediyor. (düşüyor) ⁶³Muğla'da madencilikle ve madeni ihracatı ile meşgul olan işletmelerin hükümetten talebi ton başına alınan 370 kuruş verginin alınmamasıdır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında madencilik Muğla ve ilçeleri halkı için önemli bir kazanç kapısıdır. Maden ocaklarında çalışan halkın herhangi bir nedenle işten çıkarılması ekmeğinden olmasına neden oluyordu ve bu da işsizlik demektir. Bilindiği gibi 1929 yılı, dünyada ekonomik buhranın yaşandığı yıl olup olumsuz etkilerini Türkiye'de göstermiştir. Bir gazetenin haberine göre Muğla Fethiye'deki Alman maden şirketi işçi çıkarımına gitmiş, işten çıkarılan ve çaresiz kalan vatandaşlardan 10-15 kişi silahlanmışlar ve eşkıyalığa başlamışlardır.⁶⁴

e) Memurların Suistimali: 1930 belediye seçimleri sırasında vilayet halkının şikâyetçi olduğu konulardan birisi de devlet memurlarının yaptıkları işler karşılığı almış oldukları rüşvettir. Bu konuda duyulan şikâyetler vilayet halkını, SCF' ye yaklaştırmıştır. Esasen 1930 yılında memurlarla ilgili şikâyetler sadece Muğla Vilayeti'nde değil Anadolu'nun diğer bazı illeri için de söz konusudur. Örneğin, CHF Gümüşhane mebusu Hasan Fehmi Bey, Konya Mebusu Hasan Zaim ve Aksaray mebusu Kazım Bey'in 05.01.1931 tarihinde, Konya- Aksaray bölgesine yaptıkları teftişte bölge ile yaptıkları tespitlerden birisi de memurların halka kötü muamele yaptıklarına ilişkindir. Raporda, Konya bölgesindeki memurların, "vazife alakasının ve mesuliyet endişesinin azlığından ve bunların demokrasi esasına müstenit bir rejimde, kendilerini halkın fevkinde bir sınıf gibi gördüklerinden, bu itibarla halka, fena muamele ettiklerinden ve işlerine alaka göstermediklerinden" bahsedilmiştir.⁶⁵

Bahsi geçen konu ile ilgili sadece Batı Anadolu ve Orta Anadolu'da değil aynı zamanda Doğu Anadolu illerinde de aynı şikâyetlerden halk, muzdariptir. 1931

⁶³ BCA, CHFK, 490.01.724.497. s.18.

⁶⁴ Yüksel Akkaya, "Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun, 1929 Bunalımı İşsizlik ve Bir Kanun", Toplumsal Tarih, Ağustos 1999, s.44.

⁶⁵ BCA, CHFK, 490.01.724. 477, s.48-49.

yılında, Kars Gölü kazasında kaymakamlık yapan Hasan Tahsin Sanin, Hatıralarında göreve başlar başlamaz ilk yaptığı işlerden birinin, ilçeyi "hırsız ve uğursuz memurlardan temizlemek olduğundan" bahsetmiştir.⁶⁶

Aynı durum Muğla Vilayeti halkı için de geçerli olup, CHF teftiş raporunda şu cümlelerle yer almaktadır: "Halkın devlet dairelerine işi düştüğünde Beşparmak Dağı'na gidiyorum derlermiş. Beş Parmak Dağı, Milas civarında olup vaktiyle eşkıya yatağı olduğundan soyulmadan gelen geçen pek az olurmuş. Dolayısıyla halk da devlet dairelerin gittiğinde, bu teşbihle soyulacağını ima edermiş. 1930 yılında Milas Mahkeme Reisi, rüşvet maddesinden 8 ay hapse mahkûm olmuş, bu mahkûmiyet halkın üzerinde pek ziyade hüsnü tesir etmiştir."⁶⁷

Devlet dairelerinde işlerin çok uzun sürmesinin, halkı canından bezdirdiği anlaşılmaktadır. "Kaza merkezine 14-15 saat uzaklıkta köyler vardır. Özellikle kış mevsiminde köylülerin bu tür işler için kaza merkezine gelip kalmaları çok zor olmaktadır. Bu durum şüphesiz sadece Muğla ile köyleri arasında değil aynı zamanda Ankara ile Muğla arasında da yaşanmaktadır. Örneğin, 1930 Muğla Vilayeti İdare-i Hususiyeye Maarif Bütçesi, Mart ayı başında Merkeze (Ankara'ya) gönderilmiş, Ankara'dan ancak Aralık'ta geri gönderilmiştir. 10 ay sonra gönderilmesine rağmen üstelik Taadül Cetveli'ni göndermeyi unutmuslardır. Bunun sonucu olarak öğretmenler maaşlarını avans olarak almaktalar ve mesken bedellerini alamamaktadırlar. Ayrıca, bu gecikmeden dolayı tamire muhtaç olan okulların gerekli tamirat işleri de yapılamamıştır."⁶⁸

Yine bürokratik işlerle ilgili olarak bir başka şikâyet konusu hukuk- adalet konusuna ilişkindir. Bu dönemde, biri Muğla merkezde diğeri Fethiye'de olmak üzere, ceza işlerine bakan iki mahkeme vardır. Köyceğiz, Marmaris ve Datça kazaları Fethiye Mahkemesi'ne bağlı ise de kış mevsiminde Fethiye'ye gidip gelmek 10 gün aldığından, bu kazalar halkı, Muğla Mahkemesi'ne bağlanmak istemektedirler. Bunun gerçekleşmesi durumunda Muğla merkezde de bir tane daha Sulh Hâkimine ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹ Bu ihtiyaçtan dolayı olsa gerek ki Muğla Valiliği, TBMM' de CHF 3. Kongresi'nde bu isteğini TBMM'ye ulaştırmış,

⁶⁶ Muammer Çelik (Yayına Hazırlayan), Erzurumlu Bir Nahiye Müdürlüğünün Hatıraları, Hasan Tahsin Sanin, Erzurum (ty),s. 86. "Memurlardan hırsız ve uğursuzlardan temizlemek için evvela hayır cemiyetlerini teftişten geçirdim. Tayyara Cemiyeti'nin 300 küsur lirası zimmette idi. Onu derhal tahsil ettirdim. Kızılay Cemiyeti'nin 80 küsur lirası zimmette idi. Bunu da tahsil ettirerek mesullerini cezalandırdım. Ondan sonra devlet dairelerine sıra geldi. Maliyeden başka mal müdürlüğünün hırsızlığını tespit ederek, işten el çektirmekle beraber adliye teslim ettim. Orman Dairesi, Nüfus Dairesi ve sıra ile tekmlil dairelerin muamele teftişini yaptım." A.g.e., s. 86.

⁶⁷ BCA, CHFK, 490.01.724.497.s. 19.

⁶⁸ BCA, CHFK, 490.01.724.497.s.19.

⁶⁹ BCA, CHFK, 490.01.724.497. s. 20.

“adliye teşkilatının tevsi ve takviyesini temenni etmekte Datça- Muğla olarak Sulh Hâkimine ihtiyacı olduğunu” belirtmiştir.⁷⁰

f) Küllük Limanı: Muğla Vilayeti halkının şikâyetçi olduğu konulardan birisi de Küllük Limanı meselesidir: Küllük Limanı- Küllük İskeleyi, Milas’ın zirai ürünlerini ilçe dışına çıkarma konusunda hep önemli olagelmıştır.⁷¹ Muğla’da yayınlanan Halk gazetesine göre, “ Küllük İskeleyi Muğla’nın ihracat benderidir. ⁷² Bilhassa tütün mahsulü hemen kâmilten buradan ihraç edilir.”⁷³

Küllük, o dönemde 30 haneli bir Nahiye merkezi olup Milas Kazası’na bağlıdır. Muğla Vilayeti sahillerinde Fethiye, Köyceğiz, Bodrum, gibi birçok limanlar varsa da bunların hiç birisi ne vilayet merkezine ne de diğer bir kazaya bir şose yol ile bağlı olmadığından her hangi bir limandan beklenen ticari ve iktisadi faydaları teminden çok uzaktırlar. Bunlardan yalnız Küllük Limanı, diğer limanlara göre nispeten daha iyi bir yol ile bağlıdır.

O dönemde, Küllük Limanı Muğla Vilayeti’nin yegâne ithalat ve ihracat merkezini teşkil etmektedir. 1930 senesinde Muğla Vilayeti’nin tütün ihracatı 2 milyon kiloyu geçmekte, zeytinyağı üretime de 6 milyon kiloyu bulmaktadır. Ayrıca, bölgeden çıkarılan ve ihraç edilen binlerce kilo zımpara madeni de bu limandan sevk edilmektedir.

Küllük Limanı’nın bu dönemde şöyle bir problemi vardır: “Bu liman şimdiye kadar layık olduğu inkişafa nail olamamıştır ve bunun sebebi şudur: Bu liman Abdülaziz Ağa evkafından büyük bir çiftliğin dâhilindedir. Liman dairemedar bir çiftlik ile muhattır. (çevrilidir) Hiçbir kimse burada bir bina inşasında muktedir değildir. Bina inşa etmek isteyenlere vaktiyle Vakıf Mütevellileri mümanaat ederlermiş şimdi de Evkaf İdaresi men ediyormuş. Vakıf bu gibi vakıf araziye icare-i zemine raptederek üzerine bina inşa etmek hukuken mümkün ise de bu ciheti yıllarca mahkemelerde koşmağa mütevekkiftir.”⁷⁴

Küllük Limanını daha işler bir hale sokabilmek için bina yapımına ihtiyaç vardır. Ancak raporda da belirtildiği gibi arazi vakıf arazisi olduğu için mahkemeye intikal etmiştir. Hâlbuki Küllük’te bu dönemde mahkeme mercii ve Evkaf memuru yoktur. Bu eksikliklere rağmen, bu arazinin halka taksim ve tevzii için birkaç sene evvel müracaat vuku bulmuş ise de henüz intaç

⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 1931, III: Toplantı, I. Celse, s.92.

⁷¹ Taşkıran, a.g.t., s. 114.

⁷² Bender: Ticaret limanı, iskeley.

⁷³ Halk, 21 Ekim, 1929.

⁷⁴ BCA, CHFK, 490.01.724.497. s. 22.

edilmediğinden (sonuçlanmadığından) Nahiye ahalisi bihakkın müteessirdir.⁷⁵

Liman ile alakalı diğer bir problemde şudur: Küllük Limanı çevresinde, limanın doğusundan başlayan, 14 kilometre uzunluğunda bir bataklık mevcuttur. Bu bataklığın ortasında Tekfur Ambarı isimli bir çiftlik, yaklaşık 60 metre yükseklikte bir tepelik üzerinde bulunmaktadır. Bu bataklıktan, Koru, Uluca, Tekfur Anbarı köyleri halkı zarar görmektedir.⁷⁶

Yukarıda maddeler halinde dile getirilen konular, Muğla halkının SCF’nin teşkilatlandığı ve belediye seçimleri sırasında halkın hükümetten şikâyetçi olduğu konulardır. Esasen bu meseleler, uzun zamandan beri de devam etmektedir. CHF’den ümidini kesen halk, diğer Batı Anadolu vilayetlerinde olduğu gibi Muğla’da da SCF’yi bu açıdan desteklemiş ve problemlerine çare olacağını düşünmüştür.

3. Muğla’da 1930 Belediye Seçimleri

Muğla’da belediye seçimleri 15 Ekim 1930 tarihinde başlamıştır. Seçimler, SCF’den müstakil aday olarak katılan Fehmi (Savran) Bey ile CHF adayı Dr. Hüseyin Ercan arasında geçmiştir.⁷⁷ Fehmi Savran Bey, ayrı bir namzet listesi ile SCF adına seçimlere katılmıştır.⁷⁸ SCF adayı Fehmi Bey’in taraftarları Balcıoğlu Han’ında, CHF Fırka adayı Hüseyin Bey’in taraftarları, Hancı İbrahim Bey Han’ında toplanmışlardır.⁷⁹ Dr. Hüseyin Bey, Muğla’nın önde gelen ailelerinden Topoloğullarına mensuptur.⁸⁰

Seçimi, CHF adayı Dr. Hüseyin Bey kazanmıştır.⁸¹ Buna mukabil, SCF adayı Fehmi Savran Bey, Hüseyin Bey’den 30 oy farkla seçimi kaybetmiştir.⁸² Bu da gösteriyor ki belediye seçimleri iki aday arasında kıyasıya bir mücadele içinde geçmiştir. Sonrasında da SCF adayı Fehmi Savran, Muğla’da siyasi muhalefet adına bir simge olmuştur.⁸³

Bir iddiaya göre⁸⁴, Fehmi (Savran) Bey, CHF adayı Dr. Hüseyin Ercan’a karşı sert bir seçim propagandası

⁷⁵ BCA, CHFK, 490.01.724.497. s. 22.

⁷⁶ Ticaret ve Nezaret Kütüphanesi, Menteşe Sancağı’nın Ahvali Ziraiye ve Araziyyesi, (liva ziraat memuru Ali Rıza Bey’in raporu), İstanbul Matbaası 1331, s. 23.

⁷⁷ Akça, a.g.e.,s. 99.

⁷⁸ BCA, CHFK, 490.01.724.497.2.

⁷⁹ Tekeli, a.g.e.,s. 158.

⁸⁰ Tekeli, a.g.e.,s. 157.

⁸¹ Tekeli, a.g.e.,s. 157.

⁸² BCA, CHFK, 490.01.724.497.2.

⁸³ Tekeli,a.g.e.,s.157.

⁸⁴ Bu bilgiyi, 04.04.1999 tarihinde kendisi ile yaptığı görüşmede , “Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)” başlıklı kitabın yazarı Bayram Akça’ya, Nevzat Kökçü aktarmıştır. Bkz. Akça, a.g.e., s. 99.

yapmıştır. Hatta oy alabilmek için Muğlalı Rumlardan kalma şimdiki su deposu yakınlarında bulunan Hristolar Hamamı yanındaki Rakı Fabrikası'ndan, halka ücretsiz (Alkış Rakısı) dağıtmış ancak yine de seçimi kazanamamıştır.⁸⁵

SCF'nin ülke genelinde belediye seçimini kazandığı yerler 40 olup, büyük oranda Ege ve Trakya bölgelerinde, İzmir, Aydın, Manisa ve Edirne'ye bağlı yerleşim yerleridir.⁸⁶ Muğla vilayeti de Ege bölgesinde yer almaktadır.

1930 belediye seçimlerinde Batı Anadolu Bölgesi'nde Balıkesir, Manisa, Aydın gibi illerde bazı yolsuzluk ve seçim hileleri yapıldığı bilinmektedir.⁸⁷ Fethi Okyar seçimlerde yaşanan usulsüzlük ve yolsuzluklar konusunda TBMM'de bir gensoru vermiştir. Okyar, 15.11.1930 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada belediye seçimlerinde yolsuzluk yapılan illeri saymış, hangi usulsüzlüklerin yapıldığını şu sözleri ile anlatmıştır: *"Efendiler! Bu son belediye intihabatında İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale, Kocaeli, Aydın, Bursa, Denizli, Muğla, Kütahya, İsparta, Malatya, Trabzon, Bolu, Gaziantep, Kırşehir, Giresun, Rize, Niğde, Çankırı, Amasya, vilâyetlerinde ve bu vilâyetlere mensup kaza ve nahiyelerde ve aynı mahiyetteki müdahaleler kanunsuzluklar, fesatlar vukua gelmiştir"*⁸⁸

SCF liderinin TBMM'de yaptığı konuşmada, Muğla ilini de zikretmesinden burada da bazı usulsüzlüklerin yapıldığını anlayabiliyoruz. TBMM'nin bu oturumunda, İçişleri Başkanı Şükrü Kaya aynı zamanda Muğla milletvekilidir. Kaya da bu oturumda söz almış, belediye seçimleri ile ilgili genel bilgiler vermesine karşın seçim bölgesi olan Muğla Vilayeti ile ilgili herhangi bir şey söylememiştir.⁸⁹

Öte yandan, seçimler tamamlanıp sonuçlar açıkladıktan sonra, yapılan itirazlar üzerine, Danıştay bazı illerde seçimleri iptal etmiş bazı illerde de tekrar yapılmasına karar vermiştir.⁹⁰ Danıştay kararı ile Serbest Parti'nin kazandığı belediye seçimleri bozdurulmuş, Serbest Partili belediyeler görevlerinden alınmıştır.⁹¹

"CHP Kâtibi Umumiliği'nden 9 Mart 1931 tarihinde, merbut müsvvedde mucibince belediye intihabının ne suretle yapılacağına dair Vilayet ve Kaza CHF İdare Heyetleri

*Riyasetlerine yazılan telgrafa göre seçimlerin yenilenmesi gereken iller arasında Muğla Merkez ve Milas ilçesi ve Muğla Merkez Kazası Gökabat Nahiyesi de vardır."*⁹²

Bu bölümle ilgili kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse hem CHF'nin hem de SCF'nin adayı, Muğla'da önde gelen ailelere mensupturlar. SCF lideri Fethi Okyar'ın TBMM'de yaptığı konuşmasından hareketle belediye seçimlerinde Muğla'da da bazı hilelerin ve usulsüzlüklerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Aynı sebepten il merkezinde ve Gökabat nahiyesinde seçimlerin yenilenmesine karar verilmiştir. Seçimi CHF adayı Dr. Hüseyin Bey kazanmış ancak Fehmi Savran Bey, daha sonraki dönem için muhalefetin sembolü bir isim olmuştur.

4. Belediye Seçimlerinden Sonra Muğla Merkez'de CHF'nin Durumu

1930 belediye seçimlerinde ve öncesinde halkın SCF'ye temayülünü fark eden CHF, düzenli bir muhalefetin daha da büyümemesi için bir dizi önlemler almıştır. Parlamento içinde güdümlü bir muhalefet hareketi oluşturma düşüncesinin bir sonucu olarak kurulan SCF'nin, iktidara gelme tehlikesinin belirmesi ve hesapta olmayan bir şekilde kitleleşmesiyle birlikte CHF iktidarını tehlikeye düşürecek bu denemeye, son verilmiştir.⁹³

Öte yandan 1930 belediye seçimleri yalnızca, iktidar ile muhalefet partisi arasındaki mücadeleyi değil aynı zamanda iktidar partisi olan CHF'nin kendi içindeki siyasi mücadele ve rekabetin gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur.⁹⁴

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Muğla'da CHF kendi tabanını korumak ve siyasi desteğini sürdürmek amacıyla, SCF kurulduğu günlerden itibaren bir mücadele vermiştir. Öyle ki, SCF lideri Fethi Okyar, Batı Anadolu gezisi içerisinde yer alan Aydın'da, halkı etkileyecek bir konuşma yapmıştır. Buna mukabil, Aydın CHF erkânı, karşı bir miting düzenlemişler, bu mitinge Muğla CHF erkânı da Aydın'a giderek katılmış ve destek vermiştir.⁹⁵

Belediye seçimlerinden sonra gerçekleştirilen teftiş raporunda Muğla'da SCF'yi kuranlar, 3 kısımda ele alınıp değerlendirilmiştir. Bunlar: a) Şahsi kavgınlıklardan dolayı muhalif olanlar. b) SCF'liler tarafından kandırılanlar. c) Fikri ve hakiki muhalifler. Ayrıca gruplar halinde de CHF'den SCF'ye geçenler de

⁸⁵ Akça, a.g.e.,s. 99.

⁸⁶ Koçak, a.g.e.,s. 340.

⁸⁷ Ömer Karakaş,"Balıkesir'de Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Teşkilatlanması ve Belediye Seçimleri (1930)", Turkish Studies, Volüme 8/5, Spring 2013, s.364.

⁸⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, İ:5, C.3. 15.11.1930.s.22.

⁸⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, İ:5, C.3. 15.11.1930.s.22.

⁹⁰ Koçak, a.g.e.s. 333.

⁹¹ Çolak, a.g.t., s.162.

⁹² Koçak, a.g.e.s. 334.

⁹³ Hakkı Uyar, "Tek Parti Döneminde Seçimler", Toplumsal Tarih, Nisan 1999, sayı 64, s. 26.

⁹⁴ Koçak, a.g.e.s. 257,258.

⁹⁵ Güneş, a.g.m., s.131.

olmuştur. Örneğin, imar faaliyetleri alanında önemli çalışmalar yapmış olan Muğla Ula Nahiyesi belediye başkanı Salih Bey, belediye azasının da çoğunu peşinden sürükleyerek SCF'ye çekmiştir.⁹⁶

Rapora göre şahsi kırgınlığı olanlardan birisi de Süleyman Efendi'dir. Bozöyüklü Hacı Süleyman Efendi olarak da tanınan bu şahıs bir müderris olup, Kuvay-ı Milliye'ye Batı Anadolu'da destek vermiştir.⁹⁷ Kendisi, "Muğla'nın köylerinde bir hocadır. Milli Mücadele'de şahsının bile tanınmadığı yerlerde hitabeti sayesinde kuvvetler toplamış, sonra da CHF'ye bağlı kalmıştır. Sonradan bu zata bir vazife verilmemiş, O da köyüne dönmüştür." Teftişi gerçekleştiren Nuri Bey, "belediye intihabı sırasında bu zatın tekrar fırkaya kazandırılması için CHF Vilayet Fırka Reisi'miz Dr. Hüseyin Bey'e söyledim. 'Şimdi O'nun nüfuzu kalmadı dedi' kabul ettiremedim. Müştak Lütfi Efendi, Süleyman Efendi'nin menküüp ve maişet noktasında mağdur vaziyette bulunmasından ve esasen valiliği sırasında pek samimi dostu olmasından dolayı SCF'ye sokmak için çok çaba harcamışsa da Süleyman Efendi 'Halk Fırkası ile irtibatım hayatımla kaimdir' diyerek kabul etmemiştir"⁹⁸ diyor.

Süleyman Efendi'nin CHF'den ihracı, başlangıçtan 1920'li yılların sonlarına dek muhafazakârların felsefesi ile de bir şekilde uzlaşan CHF'nin 1930 yılında bu eklettik görüşü bir kenara bırakarak, "ideolojik farklılıkların nihayet bir sınıf ayrımında somutlaştırması" olarak da değerlendirilebilir.⁹⁹

Seçim bittikten sonra SCF Muğla heyeti teşkilatını yapan, Müştak Lütfi Bey, tekrar Muğla'ya gelmiş, SCF belediye başkan adayı Hasan Fehmi'yi (Savran), esnaftan bazı kimseleri ve Operatör Dr. Cemil Bey¹⁰⁰'i de alarak tekrar SCF teşkilatını kurma girişimlerinde bulunmuştur.¹⁰¹

CHF, 1930 belediye seçimlerinden sonra, taşraya müfettişler göndermiş, halkın siyasi ve ekonomik şikâyetlerini dinlemiş, tekrar teşkilat çalışmaları başlatmıştır. Örneğin, Batı Anadolu illerinden birisi olan Aydın Karacasu, Bozdoğan, Çine kazalarında seçimleri yeniden teşkilatlanmaları 1 Ocak 1931 tarihinde başlamıştır.¹⁰² İzmir merkez ve Karşıyaka teşkilatına 9 Ocak 1931 tarihinde, Isparta'da, teşkilat yenileme çalışmaları 10 Ocak 1931 tarihinde başlamıştır.¹⁰³

Yine, 10 Ocak 1931 tarihinde de Muğla ili fırka teşkilatını tekrar kurmakla görevlendirilen Manisa mebusu Mustafa Fevzi Bey ve Muğla Mebusu Nuri Bey, Muğla'ya gelmişler Merkez Kaza Kongresi'ne katılmışlardır. Mebuslar, aynı tarihte çeşitli kurum ve kuruluşlarla temasta da bulunmuşlardır.¹⁰⁴

Muğla mebusu Nuri Bey, teftiş raporunda SCF teşkilatlandığı sırada, CHF'nin Muğla vilayetindeki sıkıntılarını dile getiriyor ve şöyle diyor: "Vilayet Mutemetliği ve Belediye Reisi'ni vazifelerini beraber yürüten ve aslen Muğlalı olan Sıhhiye Müdürü Dr. Hüseyin Bey getirildi (Her İki göreve de). Başlangıçta Muğla halkında iyi bir intiba bırakan Dr. Hüseyin Bey, hususi işleri, başkasının muavenetine (yardımına) muhtaç olacak kadar geniş olduğu için belediyeyi büsbütün ihmal ediyor, fırka işlerini de Cemal Bey'e¹⁰⁵ bırakıyor. Bu hal tabii, muhitte hassasiyet uyandırıyor."¹⁰⁶

Muğla Mebusu Nuri Bey, CHF'yi Muğla'da toparlamak adına bir dizi çalışma yürütmüş, CHF'den SCF'ye geçen bazı siyasilerle birebir konuşmalar yapmıştır. SCF Muğla belediye reis adayı¹⁰⁷ Hasan Fehmi (Savran)'dan ve Milas SCF ilçe teşkilat başkanı Ethem Safi Bey'den tekrar partiye katılacaklarına dair yazılı teminat mektubu almıştır. Daha sonra bu iki eski CHF'li politikacının tekrar partiye döneceği konusunu CHF Vilayet İdare Heyet Reisi Hüseyin Bey'e açmıştır. Ancak, 1930 belediye seçimlerinde belediye başkanı seçilen Hüseyin Bey, "Bunlar fırkaya girerse ben reislikten çekilirim"¹⁰⁸ diyerek tepki göstermiştir.

Sonrasında CHF İl Heyeti'ni toplanmıştır. Müzakereler sonucu, Cemal Bey ile Dr. Hüseyin Bey uzun bir liste okuyarak, ismi geçen şahısların fırkaya girmelerinin, kendilerinin çekilmeleri takip edeceğini söylemişlerdir. Bunun üzerine CHF Muğla ili Müteşebbis Heyeti'nin yeni baştan aza kaydına karar verilmiştir.¹⁰⁹

Ancak Muğla ilinin coğrafi vaziyeti göz önüne alındığında bunun zaman alacağını belirten müfettiş Nuri Bey, Dr. Hüseyin Bey ve Cemal Bey'in aza kaydı işlemini kendilerinin yapacağına dair söz verdiklerini dile getiriyor. Ayrıca o sırada CHF aza mevcudunun 2000 olduğunu gösteren bir raporu da de kendisine verdilerinden bahsediyor.¹¹⁰

⁹⁶ BCA, CHFK, 490.01.724.497.2.

⁹⁷ Ünal Türkes, Atatürk'ün Etrafındaki Muğlalılar, Muğla (ty),s.43.

⁹⁸ BCA, CHFK, 490.01.724.497.s. 1

⁹⁹ Kemal Karpat, Türk Siyasi Tarihi, Timaş Yayınları,2. Baskı, İstanbul 2012,s. 45.

¹⁰⁰ Dr. Cemil Bey, Muğla'nın önde gelen ailelerinden Şerif efendilerden olup, Muğla'da ilk tıp tahsili yapan insanlardandır. Tekeli, a.g.e.,s.162.

¹⁰¹ BCA, CHFK, 490.01.724.497.2.

¹⁰² Anadolu, 11 Ocak 1931.

¹⁰³ Anadolu, 11 Ocak 1931.

¹⁰⁴ Anadolu, 11 Ocak 1931.

¹⁰⁵ Cemal Karamuğla, Ege Kuva-ı Milliye cephesinin ilk halk hareketini oluşturan Erbeyli, Tellidede, Aydın Köprübaşı baskınları ve savaşlarının Muğla milisleri komutanıdır." Türkes, a.g.e.,s.49

¹⁰⁶ BCA, CHFK, 490.01.724.497.2.

¹⁰⁷ Raporda kendisinden, eski CHF'li diye bahsedilmektedir.

¹⁰⁸ BCA, CHFK, 490.01.724.497.3.

¹⁰⁹ BCA, CHFK, 490.01.724.497.3.

¹¹⁰ BCA, CHFK, 490.01.724.497.3.

Yapılan çalışmalar çerçevesinde gerçekleştirilen işlerden birisi de alınan bir kararın istişaresidir. Teftişi gerçekleştiren Muğla CHF mebusu Nuri Bey, Muğla'da CHF mensupları arasında görev taksimi yapmıştır. Nuri Bey, alınan karar gereğince bundan böyle herhangi bir CHF'nin aynı anda hem parti mutemetliği hem de belediye reisliği görevi olamayacağını dile getiriyor ve sözlerini şöyle sürdürüyor: *"Vilayet Fırka Reisimiz Hüseyin Bey bundan hiç hoşlanmadı. Mutemetlik ve Reislik temin edilirken Sıhhiye Müdüriyetinden istifa ettirilmiş olduğunu ortaya sürdü. Fakat bu husus fırkamızca ehemmiyetli bir prensip itti haz edilmiş olduğundan bahisle kat'i ısrarlarımız ve uzun boylu münakaşalarımız üzerine Belediye Reisliği'nden almakta olduğu maaş miktarı fırka bütçesinde reislik tahsisatı konulmak şartıyla Belediye reisliğinden istifayı kabul etti ise de biz orada bulunduğumuz müddet zarfında istifa keyfiyetini savsakladı ve belediye reisliğinden çekildiğine dair şimdiye kadar hususi bir haber alamadım. Şayet fırka ve Hükümet makamına da bunun yapıldığına dair bir malumat gelmemiş ise demek ki bu işi tavsattı."*¹¹¹

Muğla merkezde yeniden teşkilatlanma çalışmalarını tamamlayan Muğla mebusu Nuri Bey, SCF açısından en hareketli ilçelerden biri olan Milas'a gitmek için yola çıkmıştır. Kendisine Milas'a kadar refakat eden Muğla CHF'nin önde gelenlerinden Cemal Bey¹¹²'in ayrılırken *"zevahir muhafaza ettiğimize bakmayınız bizden hiç kimse Dr. Hüseyin Bey'i sevmeyiz"* dediğini de raporunda aktarmıştır.¹¹³

Raporda, belediye seçimleri ile beraber yapılan Meclis-i Umumi İntihabına, müntehib-i sânilerin (ikinci seçmenlerin) ancak yarısının seçime katıldığı, ayrıca Bodrum kazası Vilayet kongresinde katılması gereken üyelerden sarraf Fevzi ve tüccardan Hamdi Beylerin aslında *"ticarethanelerinde mevcut oldukları halde"* kongreye girmekten ve müzakerelere iştiraktan kaçındıklarından da ¹¹⁴ bahsediliyor.

Bütün bunlar gösteriyor ki SCF'nin kuruluş öncesi ve sonrasında Muğla ilinde CHF erkânı arasında idari, siyasi, hatta kişisel husumetlerden dolayı bazı anlaşmazlık ve sıkıntılar vardır. Bu anlaşmazlıklardan dolayı bazı CHF üyelerinin SCF'ye geçtiği de anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, bu anlaşmazlıkların önemli nedenlerinin birisinin de *"menfaat çatışmaları"* olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Vilayet Fırka Reisi, Hüseyin Bey'in hem mutemetliği hem de belediye

reisliğini devam etme talebi buna örnek olarak verilebilir.

Ayrıca bir başka anlaşmazlık konusunun da tek parti dönemi olması sebebiyle yetkilerin tek elde toplanması olduğu görülüyor. Son Posta gazetesinde, CHF Muğla teşkilatı üyeleri arasında demokratik bir katılımın söz konusu olmadığı dile getiriliyor, belediye reisi, CHF mutemedi ve belediye azası kast edilerek, *"zaten bu zavallı vilayette fırka denilen şey, üç kişinin elinde oyuncak olmuştur. Bu üç zattan başka hiçbir kimsenin ağzını bile açmaya hak ve salahiyeti yoktur. Söze bunlar tasarruf ediyorlar, İdare-i Hususiye'nin fırkaya verdiği binlerce lirayı da sarf eden bunlardır"*¹¹⁵ şeklinde ifadeler yer alıyor.

Muğla'da CHF erkânı arasında yaşananları Cemil Koçak'ın şu cümleleriyle özetlemek mümkündür: *"CHF Merkezi taşrasını/ taşrayı bir bakıma kendi haline bırakmıştı. Orada bulunan ve CHF Merkezini temsil ettiği düşünülen ya da varsayılan kişi ya da gruplar ise merkezden hayli uzakta sayılırdı. CHF Merkezi bir bakıma taşraya müdahale etmek yerine, onu olduğu gibi bırakmayı tercih etmiş gibi görünmektedir. Taşradaki ekonomik ve sosyal yönden hakim olan grup ya da aileler, CHF'nin taşra temsilciliğine bir şekilde üzerlerine aldıktan sonra bu görevi CHF Merkezinin talepleri ya da beklentileri yönünde değil de tamamen kendi yöresel güçlerinin stabilize edilmesi ya da daha da genişletilmesi yönünden kullanmışlar ya da kullanmaya çalışmışlardır. Bu durum yörenin diğer ekonomik ve sosyal bakımından nüfuzlu güçlü grubunu ya da ailelerini CHF'nin dışına itmişti.... Sorun siyasi ya da ideolojik mücadele ya da çatışma olmayıp raporlarda hep yazıla geldiği gibi şahsi işbirarlardan ibaretti."*¹¹⁶

Esasen CHF içerisindeki bu hizipleşmelerin ülke genelinde Milli Mücadele'nin tamamlanıp cumhuriyetin kurulmasından sonra A-RMHHC¹¹⁷ içinden çıkan Birinci Grup ile İslami kesimi temsil eden İkinci Grup arasında çıktığı söylenebilir.¹¹⁸ Ancak taşradaki bu ayrılıklar, fikir ayrılığından çok kişisel menfaat ayrılığı gibidir. Muğla ili de bu değerlendirmeden istisna değildir.

Teftiş raporunda, belediye seçimi sonrasında CHF'nin Muğla merkezdeki durumunun Milas'tan daha iyi olduğu belirtiliyor. Üye sayısı toplamının 2700 olduğu; kaza teşkilatının oldukça muntazam olduğu; parti defterlerinin çok düzenli olmasa da fırka mensupları ve erkânı arasındaki ilişkilerin oldukça iyi ve sağlıklı olduğundan bahsediliyor.

¹¹¹ BCA, CHFK, 490.01.724.497.3.

¹¹² Cemal Bey, 1927 yılında haftada bir yayınlanan Muğla'da Hak Gazetesi imtiyaz sahibi Cemal Kara olmalıdır. Bkz. Tekeli, a.g.e.s. 160.

¹¹³ BCA, CHFK, 490.01.724.497.3.

¹¹⁴ BCA, CHFK, 490.01.724.497.3.

¹¹⁵ Son Posta, 11 Teşrin-i Evvel 1930.

¹¹⁶ Koçak, a.g.e.s.,489.

¹¹⁷ Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti.

¹¹⁸ Hakkı Uyar, Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, İstanbul 2012,s.282.

Belediye seçimlerinden sonra vilayette, nizamname ve talimatname hükümlerine göre mahalle, köy ve nahiye kongreleri tekrar yapılmış, gizli oy ile serbest bir şekilde seçimlerin yapılması sağlanmıştır. Yine nizamname hükümlerine göre, bir siyasinin üzerinde iki görev olmayacağından hareketle “Muğla Vilayeti İdare Heyeti Reisi Dr. Hüseyin Bey aynı zamanda belediye reisi bulunduğundan Belediye Riyaseti’nden istifa etmiştir. Muğla Kazası Heyeti İdare Reisi İskender Bey, Vilayet Encümeni azasından bulunduğundan İdare Heyeti Riyaseti’ni tercih ile Vilayet Encümeni’nden istifa etmiştir”. Yine aynı şekilde, “Bodrum Fırka İdare Heyeti Reisi Dr. Mümtaz Bey’in uhdesinde Belediye Riyaseti de bulunduğundan İdare Heyeti Reisliği’nden istifa etmiştir. Belediye Riyaseti’ni tercih etmiştir. Diğer kazalarda da böyle yapılmıştır.”¹¹⁹

5. CHF’nin Milas İlçesindeki Durumu

Milletvekili Nuri Bey’in raporuna yansıdığı kadarı ile Muğla ilçeleri içerisinde gerek belediye seçimleri sırasında gerekse öncesinde siyasi faaliyetlerin hareketli olduğu ilçelerin başında Milas ilçesi gelmektedir.

Milas’ta, 1924’de CHF teşkilatını kuranlar şu kişilerden oluşur: Halil İbrahim Efendi, Feyzullah Ağa, Mehmet Rüştü Efendi, Ethem Bey, Kara Hafız Bey, Eski Subay Emin Bey, Arifzade Hamdi Efendi, Nazmi Akdeniz, Çandırılı Mülazım Salih Efendi, Mehmet Çavuş.¹²⁰

Muğla milletvekili Nuri Bey, seçimlerden sonra yaptığı çalışmalar sonrasında Milas ile ilgili aşağıdaki bilgileri vermektedir: “Milas’ta eski mutemet Dr. Cemal Bey, bütün teşekkülleri dağıtmıştır. Mutemet vekâletine getirilen Avukat Fehmi Bey, evvela belediye reisi olmak istemiş olamayınca da terk etmiştir”. Raporunda Cemal Bey’in, mutemet olmazdan evvel de fırkaya karşı ihanetinden bahsediliyor ve şöyle deniyor: “ Öteden beri fırka binası olan ve Emvali Metrüke’den bulunan bir ev, aleni satış tarikiyle fırkaya mal edebilmek üzere müzayedeye koydurulmuş, fakat bu Fehmi Bey, ‘ben menfaatimden ziyade hiçbir şeyi sevmem’ diye mesleğinin muktezasını izhar ile binaya kendi namına 8000 lirayı koyuverince bu iş senelerden beri sürüncemede kalmış, binanın tamiri için fırkanın sarf etmiş olduğu 2000 lira da tehlikeye uğramıştır. Bereket versin ki ihaleyi men edebildik. Ahiren biz bunu ve Türk Ocağı binasını satıp yeni bir bina yaptıracağız senin hazneden almak istediğin fiyatla biz sana verelim. Rakip olmak ucuz alıp tamirine sarf ettiğimiz paraları çıkaralım diye ikna ettikten sonra bu kere muameleyi tekrar başlattım. Fakat bırakıp geldiğim için bilmem ne oldu? İşte Milas’ın vaziyeti bu kadar karışık idi. Fırka teşkiline bir Heyeti Müteşebbise yapıldı.”¹²¹

Müfettiş daha sonraki değerlendirmelerinde Milas Reji Müdürlüğüne (Tütün İnhisar İdaresi) Cavit Bey’in atandığını kendisinin Milas halkı tarafından çok sevildiğini ve sayıldığını dolayısıyla fırka olarak ilgilenilmesi gerektiğini belirtiyor. Keza, İş Bankası müdürü Hulusi Bey’in de halk nazarındaki itibarının iyi olduğunun altı çiziliyor ve “bunlarla alaka tesis edilir, milli teşekküllere de daima gayrete teşvik edilecek olursa Milas’ta yapılacak bütün işler yoluna girer”¹²²deniyor.

Ayrıca teftiş sonunda Milas’ta CHF’nin durumu şu şekilde özetlenmektedir: “muntazam bir defterine bile tesadüf edilememiştir. Kazanın 3 nahiyesi ve 93 köyünün hiç birisinde Ocak Teşkilatı’nın olmadığı tespit edilmiştir. Eski CHF Heyet-i İdare Reisi, belediye başkanı seçilemediğinden camı sıkılmış, hem riyasetten, hem de Heyet-i İdare’den istifa ettiği için Riyaset Vekâleti’ni, Heyeti İdare’den İsmail Bey yürütmektedir.”¹²³

Muğla mebusu Nuri Bey’in yaptığı temaslar neticesinde mevcut Heyeti İdare ile CHF’ni bu ilçede nizama koymanın ve genişletmenin (büyütmenin) imkânı olmadığı görülmüş, yeni bir Müteşebbis Heyeti oluşturulmaya karar verilmiştir. Bu arada Milas’ın bütün nahiye ve köylerine nizamname hükümlerine göre gerekli duyuru yapılmıştır. Bu konu ile ilgili olarak jandarma kumandan ve efradının ve köy muhtarlarının yardımlarına başvurulmuş ve gerekli yardım sağlanmıştır. Bu suretle, köy ve mahalle ocakları ile nahiye idare heyetleri yeni baştan tesis olunmuştur.¹²⁴

Yapılan teftişten ve kongrelerin tamamlanmasından sonra Muğla vilayeti genelinde CHF’nin üye sayıları aşağıdaki gibidir.¹²⁵

Ocak 1931 itibari ile 1930 Belediye seçimleri sırasında

Muğla:	6000
	2700
Milas :	3000
	2500
Bodrum:	2500
	1500
Marmaris:	1300
	1050
Köyceğiz:	3000
	2200
Fethiye:	3000
	2500
Datça :	1000
	600

¹¹⁹ BCA, CHFK, 490.01.724.497. s.15.

¹²⁰ Taşkıran, a.g.t.,s. 82.

¹²¹ BCA, CHFK, 490.01.724.497.4.

¹²² BCA, CHFK, 490.01.724.497.4.

¹²³ BCA, CHFK, 490.01.724.497.4.

¹²⁴ BCA, CHFK, 490.01.724.497. 1. s. 14-15.

¹²⁵ BCA, CHFK, 490.01.724.497. s. 16.

Toplam: 20.0000

Toplam: 13.0000

SONUÇ

SCF'nin Muğla Vilayeti'nde teşkilatlanması diğer Batı Anadolu illerinden farklı olmayıp, hemen her ilçede teşkilatlanmıştır. Hem CHF'nin hem de SCF'nin belediye başkan adaylarının Muğla'nın önde gelen ailelerine mensup olduğu görülmektedir.

Gerek teşkilatlanma gerekse siyasi hareketlilik açısından her ne kadar diğer ilçelerde de bir hareketlilik söz konusu olsa da Milas ilçesine her iki partinin ayrı bir önem verdiği gözlemlenmektedir. Bunun sebebi muhtemelen Milas ilçesinin o dönemde daha büyük olmasıdır.

1930 yılında halkın ülke genelinde yaşadığı yol vergisi, musakkafat vergisi gibi vatandaşın ödemekte zorlandığı vergi problemlerini Muğla vilayeti haklıda yaşamıştır. İlaveten, vilayete özgü balıkçlıkla ve Küllük Limanı ile şikâyetler de söz konusudur. Özellikle vergilerin ağırlığı ve vilayet halkının, mahsulünü ekonomik olarak değerlendirememesi; vilayet halkını – diğer Batı Anadolu illerinde olduğu gibi- SCF' ye yaklaştırmıştır.

Muğla vilayetinde 1930'da yapılan belediye seçimlerini CHF adayları kazanmıştır. Ancak, Fethi Bey'in (Okyar) Meclis kürsüsünde seçimlerde usulsüzlükler yapılan iller arasında Muğla'yı da zikretmesi ve Danıştay'ın seçimlerin yenilenmesi gerektiği iller arasında Muğla merkezi de sayması Muğla'da da seçimler de bazı hileler ve yozluluklar yapıldığını göstermektedir.

Muğla'da CHF içerisindeki huzursuzluklar, raporda da belirtildiği gibi 1930'dan önce de mevcuttur. CHF erkânı arasındaki anlaşmazlıklar siyasi nedenlerle olabileceği gibi siyaset üzerinden devşirilen menfaat ilişkileri ile de ilgili olabilir. Örneğin Dr. Hüseyin Bey'in, CHF Nizamnamesi'ne göre bir kişinin üzerinde iki görev olamayacağı ilkesine karşı çıkması, " *ben sıhhiye müdüriyetini bu işler için bıraktım*" demesi, siyaseti, belediye başkanlığını ve parti mutemetliğini bir kazanç kapısı olarak gördüğünün emaresidir.

Kuvayı Milliye'ye destek verip milli mücadele içinde yer almış müderris Süleyman Efendi gibi bazı kimseler, 1923'te Halk Fırkası'nın kurulmasından sonra CHF'de görev almışlardır.1930'a gelindiğinde CHF'nin taşradaki bazı yanlışlıklarını görmüşler ya kendileri, siyasi hayattan elini eteğini çekmişler ya da çektirilmek zorunda kalmışlardır. Cemal Bey gibi CHF idaresine sonradan katılanlar, " *fırka'da amil vaziyete gelince ilk*

hareket olmak üzere Süleyman Efendi'yi salahiyyetler vaziyetten çıkarmış, sonra da aşırı işlere başlamıştır."¹²⁶

Muğla Mebusu Nuri Bey'in raporuna göre, şahsi kırgınlığı olanlar ve kendilerinin kandırıldığına inanların birçoğu tekrar CHF geri dönmüştür. Ancak, " *fikri ve hakiki muhalifler*" tekrar CHF' ye dönmemişlerdir.

Belediye seçimleri sonrasında CHF yönetiminin vilayet genelinde tekrar teşkilatlanma ve partiye üye kaydetme çalışmaları yaptığı anlaşılmaktadır. Muğla merkezde belediye seçimleri öncesi 2700 olan üye sayısı, bu çalışmalar sonucu 6000'e çıkmıştır. Elde edilen bu sonucun oldukça başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Cumhuriyet Halk Fırkası Kataloğu, 490.01.724.497. s.1-20.

BCA, **CHFK**, 490.01.724.497.16.

BCA, **CHFK**, 490.01.724.497.17.

BCA, **CHFK**, 490.01.724.497. 3/4.

BCA, **CHFK**, 490.01.724.497. 23.

BCA, **CHFK**, 490.01.724.497.18.

BCA, **CHFK**, 490.01.724.497. 9.

BCA, **CHFK**, 490.01.724. 477.s. 48-49.

BCA, **CHFK**, 490.01.724.497. 22.

BCA, **CHFK**, 490.01.724.497.2.

BCA, **CHFK**, 490.01.724.497.3.

BCA, **CHFK**, 490.01.724.497.15.

BCA, **CHFK**, 490.01.724.497.4.

BCA, **CHFK**, 490.01.724.497.1.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ:5, C.3. 15.11.1930.

Kitaplar

AKÇA, Bayram (2006). *Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi.

BALİ, Rıfat (2005). *Cumhuriyet Döneminin Azınlıklar Politikası*, İstanbul: İletişim Yayınları.

KOÇAK, Cemil (2006). *Belgelerle İktidar ve SCF*, İstanbul: İletişim Yayınları.

KARPAT, Kemal (2012). *Türk Siyasi Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları.

TEKELİ, İlhan (2006). *Tarih İçinde Muğla*, Muğla: Muğla Belediyesi Yayınları.

UYAR, Hakkı (2012). *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, İstanbul: Boyut Yayın Grubu.

ÜNAL, Türkeş (2003). *Atatürk'ün Etrafındaki Muğlalılar*, Muğla: Muğla Mermereçiler Derneği Yayınları.

Tezler

ÇOLAK, Hikmet (2007). *1930 Belediye Seçimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

MÜRSEL, Özata (2004). *Köyceğiz, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yapısı, (1923-1960)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TAŞKIRAN, Bilgi (2003). *Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Milas (1923-1960)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Makaleler

¹²⁶ BCA, CHFK, 490.01.724.497.1.

- AKKAYA, Yüksel (1999). "Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun, 1929 Bunalımı İşsizlik ve Bir Kanun", *Toplumsal Tarih*, S.68, s.42-53.
- BALKAYA, İhsan Sabri (2006). "İsparta'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kurulma Çalışmaları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.30, s.215-237.
- EKİNCİ, Necdet (2002). "Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçiş Sürecinde İkinci Durak: Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Dönem Basını", *Türkler*, C. 16. s.566-580.
- EMRENCE, Cem (2005). "Dünya Krizi ve Türkiye'de Toplumsal Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası, (1930)" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm*, C.7.s.214-217.
- GÜNEŞ, Günver (2007). Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydınla Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerine Oluşan Tartışmalar", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.XXV, s.117-147.
- KARAKAŞ, Ömer(2013)."Balıkesir'de Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Teşkilatlanması ve Belediye Seçimleri", *Turkish Studies*, Volume 8/5, s.357-375.
- KARAKAŞ, Ömer (2010). "Dönemin Yerel Basınına Göre Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Manisa Vilayeti'nde Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri", *History Studies*, Volüme 2/3, s. 201-223.
- TEMEL, Mehmet (2007). "Balkanlardan Muğla'ya Göç ve Sosyo-Ekonomik Değişim," *Karadeniz Araştırmaları*, S. 12.s.49-67.
- TEMEL, Mehmet (2008). "I.Dünya Savaşı Yıllarında Muğla'da ki Ekonomik Kalkınma Faaliyetleri", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.21, s. 163-180.
- TUNÇAY, Mete (1989). "Siyasi Tarih", *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, s. 10-22.
- UYAR, Hakkı (1999). "Tek Parti Döneminde Seçimler", *Toplumsal Tarih*, S. 64, s.21-31.

Gazeteler

- Akın**, 30 Eylül 1930.
- Anadolu**, 11 Ocak 1931.
- Cumhuriyet**,16 Ekim 193.
- Halk**, 22-23 Ekim 1929.
- Hizmet**, 22.09.1930.
- İnkılâp**, 7 Eylül 1930.
- Son Posta**, 11 Eylül 1930.